TÜRK DİLİNDE *+ça* EKİ ve BU EK İLE YAPILAN İSİM TEŞKİLLERİ ÜZERİNE BİR DENEME[1]

ZEYNEP KORKMAZ

Bulunduğu lehçenin ve eklendiği kelimenin ses özelliklerine tâbi olarak *+ça*, *+çe*, *+ço* v. b. şekiller alan ekin, Türk lehçe ve metinlerindeki durumu epey karışıktır. Türlü metinlerde *+ça*, çok kere karşımıza alelâde bir hal eki olarak çıkar. Bazı kelimelerdeki *+ça*'lar ise, birer yapı eki olarak kullanılmıştır. Bu eki alan bir kısım kelimeler de yukarıdaki iki bölümden hiç birine sokulamamakta, ekte yaşayan bir çekim veyâ yapı vazifesi görülememektedir.

Umumiyetle çekim ekleri yapı ekleri olarak kullanılamadığı gibi, yapı ekleri de çekim ekleri vazifesini görmezler. Fakat kelimeler gibi, ekler de bazan anlamlarına ve gördükleri vazifelerin verdiği imkânlara göre, uzun devirleri içine alan gelişme, benzetme ve anlam gelişmesi yolları ile bir bölümden ötekine geçebilirler. Durum böyle olunca, eldeki araştırmada, şeklen bir olup da gördükleri vazifeler ve bu vazifelerin nitelikleri bakımından biribirlerinden ayrılan, yâni kelime çekim ve yapısında kullanılan *+ça* ekleri arasında bir ilgi olup olmadığı hususunun da tesbiti gerekmektedir.

* * *

Birkaç cepheli bir ek manzarası gösteren *+ça*'nın menşei meselesi hakkında farklı görüşler vardır. D e n y (§ 918) hem ilgiç hem sonuç olarak vasıflandırdığı *+ca*, *+cak̟* ekleri ile, *+cık̟* küçültme ekini, hattâ bir tekit unsuru olarak kullanılan *çak̟* kelimesini menşece 'miktar, zaman miktarı, zaman, devir' anlamlarını veren *çağ* kelimesi ile ilgili muhayyel bir **çañ* köküne bağlıyor.

Bizce, Deny'nin izahı, hem fonetik bakımından hem de ekin ifade ettiği anlam bakımından mümkün değildir. Tek heceli kelimelerde *-ġ* sesinin inkişafı malûmdur. Bu izahta *çağ* zaman kelimesinden, benzerlik ve mukayese vasıflarını taşıyan *+ça* ekine geçiş arasındaki anlam münasebeti de meçhul kalıyor. Örnekler de daha muahhar

[1] Burada yayımlanmış olan kısım aynı konudaki geniş bir araştırmanın özeti olarak verilmiştir.

metinlerden alınmıştır. Bu kelimenin bulunmadığı daha eski lehçelerdeki, meselâ *öd* ve *ḳolı* kelimelerinin hâkim olduğu uygurcadaki sık sık rastlanan *+ça* ekini, *çağ* zaman kelimesi ile nasıl bağlayabiliriz? Deny'nin izahı, esasen Kaşgarî'nin izahındaki tarihî devreye uymamaktadır.

Ekin yapısı hakkında daha başka görüşler altaistler tarafından ileri sürülmüştür: Kotwicz 'Altay Dillerine ait Araştırmalar[2]' ında moğ. çıkma hali eki *–aça*, tü *–ça*, mançu *-çi* ekleri ile, *çağ* zaman kelimesi arasında bir bağ görmekle beraber, *–ça*'yı *çağ*'dan daha eski *çaġa* kelimesi ile birleştiriyor.

+ça ekinin yapısını Altay dilleri çerçevesinde çözmeğe çalışan diğer bir görüş, G. J. Ramstedt'in görüşüdür. Ramştedt moğolcadaki '*–ınca*, olur olmaz, –dıkça' v. b. anlamlara gelen ve 'şimdiki zaman zarf-fiili' yapan *–maġ–ça* > *–maġça* şekli içindeki **–ça*'yı (KKM. s. 115-116.) türkçe, moğolca ve mançuca hal eki olarak telâkki ediyor.

Görüldüğü gibi, *+ça* ekinin menşei mes'elesine dâir izahların bugünkü durumu tatmin edici olmaktan uzaktır. Biz türkçenin kendi bünyesi dâhilinde, hal eki olan *+ça* ile, kalıplaşmış şekiller ve teşkiller yapan *+ça* eki arasında bir uygunluk görmekteyiz. Fakat bu uygunluk, henüz ekin menşei meselesini halle götürecek durumda değildir.

I. Kısım

HAL (CASUS) EKİ OLAN *+ça*

§ I. Türk lehçelerinde isimlere eklenerek türlü çekim edatlarının yerini tutan *+ça* eki, mevsuk ilk metinlerde başlıca eşitlik (mukayese) münasebeti kurmaktadır. Eklendiği kelimelerin mahiyet farklarından yahut mukayese ve benzetmenin tarzından ileri gelen bazı özellikler, ekte vazife kaymalarını doğurmuş veya bir takım başka âmiller ekin yeni vazifeler kazanmasına sebep olmuştur. Hal eki olan *+ça*'da birbirine yakın birkaç vazife tespit edebiliyoruz:

I. EŞİTLİK VAZİFESİ

A. *Vasıfta eşitlik* :

§ *2-7. İsimlerde*: Eklendiği isim ile başka bir kelime arasında nitelik esasına dayanan eşitlik ve benzerlik münasebeti kurar. **Köktürk** ve **Uygur** metinlerinde muahhar metinlere nazaran daha canlıdır: *ḳanıñ subça yügürti, süñüküñ taġça yatdı* (*Thomsen* 106, E 24). Bu münasebet bazan farazî olur: *yoḳça edliksizçe saḳınur* (M. III 22-8) v. b.

Mevcut **Karahanlı** metinlerinde +*ça* eki eşitlik vazifesi ile hemen hemen kullanılıştan çıkmış, belki de vezin icaplarından dolayı olacak, yerini *teg* edatına bırakmıştır.

Eldeki **Harzem** ve **Çağatay** metinlerinde de eşitlik ve benzerlik münasebeti kurmak üzere başka ek ve edatlar yerleşmiş vaziyettedir. Fakat Mirza Mehdî Han *Mabanü'l-lügat*'ta +*ça*, +*çe*'yi çağatayca için 'miktar ve ölçü bildiren bir ek' olarak veriyor. **Özbek** ve **Tarançı** lehçelerinde başka ekler yanında yer yer +*ça* eki de kullanılmaktadır (*Özb. Gr.* § 220 ve öt., *Baskakov*, 225) v. b.

Eski Anadolu türkçesi ile bugünkü **türkmencede** ekin vasıfta eşitlik vazifesi biribirine muvazî olarak devam eder ve seyrek örnekler verir: *er olsañ, yeg olsañ mere men ḳazanca olmayasın* (*DK.* 86-9); *hunçadır gülleriñ Övez* (*Göroglı*, 159-21) v. b.

Türkiye türkçesinde +*ça* eki, ancak bir hareket tarzı bildiren mücerret ifadelerde kullanılıyor: *insanca davranış, delice sevmek.* Yahut +*sına* eki ile genişletilmiş olarak: *düşmancasına intikam almak* v. b.

Kıpçak grupuna giren lehçelerin bir kısmında meselâ **Karaçay, Balkar** ve **Kazan** lehçelerinde başka ek ve çekim edatları yanında +*ça* eki de hâlâ yürürlüktedir: karaç. *bayça* 'zengin gibi', balk. *tauca* 'dağ gibi' (Pröhle, *Balkarische Studien*, KSz, XV, S. 183, § 59) v.b. **Kırgızcada** nâdiren +*ça*'lı örneklere rastlanır: *kılça* 'kıl gibi' v. b.

Sibirya Türk lehçelerinde bâzı Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi bir-kaç şekil yan yana yürümektedir. Dırenkova, Şor gramerinde bu lehçe için mukayese hali olarak +*ça* ekini de veriyor: *ḳalıġ bu çerde çışça turça* 'halk bu yerde ormanlık gibi durmaktadır. Abakan lehçelerinde +*ça* eki yine aynı işi görür: *ḳara talca saġaldıġ* 'kara söğüt gibi sakallı' (*Prob. II*, 83-422) v.b.

Şor lehçesinde +*şeni* ve +*şen* ekleri de 'gibi' çekim edatına tekabül eden bir vazife görürler: *ayu palazı aday palazı şen* (*şeni*)

bolġan'ayı yavrusu köpek yavrusu gibi olmuş'. *+ça*'dan genişletilmiş *+çılap*<*+ça+la-p* şekli de alelâde bir mukayese ekidir: *adayçılap aḳtapçazın* 'köpek gibi havlıyorsun' (*Dırenkova*, § 28). Kaç lehçesinde

etmedi'; *DK. ḳızılcıḳ degnegümce gelmez maña*, trkm. *otuz ġulça işleriñ* v. b.

Ekin bahis konusu vazifesi, kıpçak grupuna giren türlü lehçelerde, başka ek, edat ve mürekkep edatların da kullanılması sebebi ile tek tük örnekler veriyor: kır. *iyneçe* 'iğne kadar' v. b.

Altay, Teleut, Lebet, Şor lehçeleri ile, Sagay, Koybal, Kaç, Kızıl, Küerik gibi Abakan lehçelerinde miktar ve büyüklük mukayesesi için bazan başka ekler kullanılırsa da, umumiyetle bu münasebet +*ça* eki ile ifade edilir: *tōçö* 'deve kadar', *tōnçö* 'çakmak taşı kadar' v. b.

§ 16-17 *İsim- Fiillerde:* +*ça* eki miktar ve büyüklükte eşitlik gösterme vazifesi ile Uygur, Karahanlı, Harzem metinlerinde –*mış*, –*duk*, –*r*, –*ġu*, eski Anadolu metinlerinde –*duḳ*, türkmencede –*duḳ*, -*an*, altaycada –*ġan*, karaçaycada –*r* ve –*maz* ekleri ile yapılan müsbet ve menfi isim-fiillerin arkasınca gelir: *küçüm yitmişçe sözleyin* (*U.* III, 71-6); *turu ölmegüçe yigil ay ḳadaş* 'ey kardeş ölmeyecek kadar ye' (*KB.* 477-4770); *uġumnıñ pilgeniñçe ḳıçırıp perdim* 'aklımın erdiği kadar söyledim' (*Prob.* I, 119-1); *ara bıla çıḳmazça cuvuḳ* 'aradan çıkmayacak kadar yakın' (*Karaç. –Malk.* 20-16) v. b.

Miktarda eşitlik vazifesi gören +*ça* eki, türlü lehçelerde asli sayı kelimeleri yanında, o sayı kelimesinin ifade ettiği kesin miktarı, belirsizleştirir ve tahminî bir miktar gösterir: *uygur elteber yüzçe erin ilgerü tezip bardı...* yüz kadar er ile... (*Thomsen*, 127, II E 37) *tayġada bir ayça polġan* yazıda bir ay kadar kaldım' (*Dırenkova*, § 26); yak. *uonça* 'on kadar' (*Böhtlingk*, § 40) v. b.

C. *İzafî Eşitlik* :

§§ *19-21*. Ekin Türkiye türkçesi ve başka bazı lehçelerde kullanılan 'göre' çekim edatınınkine tekabül eden vazifesidir. Bu vazifesi ile ek geldiği kelimeye nisbet ve izafe edilen bir uygunluk gösterir.

İzafi eşitlik münasebeti kuran +*ça* eki Köktürk, Uygur Karahanlı ve eski Anadolu türkçelerinde pek canlıdır: Kökt. *eçüm apam törüsinçe yaratmış*; *bunuñ hilafıncadur* (*Kelile*, 55-7); *sāḳ-u sürīn-ü ġabġab-u leb meşrebimcedir* (Gölpınarlı, *Nedim Divanı*, s. 270). Bu ek adı geçen lehçelerde +*da* bulunma, +*ġa*, +*ḳa*, +*a* verme, +*dan* çıkma hali ekleri ile, +*dan sonra*, *ile*, *üzerine* çekim edatlarının vazifelerini de içine alan bazı kullanılışlar gösteriyor: *iyin kezigçe* 'sıra ile' (*AY.* 104-4 v.b.); *getürdigümüz takdirce* 'takdirde' (*Müyessiretü 'l-ulûm*, s. 72-9) v. b. Ekin bu vazifesi çağataycada canlılığını

kaybetmiştir. Metinlerde ve gramerlerde yalnız *kiyniçe*, *ardıça* v.b. zarflaşmış olan bir-kaç kelimeye rastlanır. Kıpçak grupunda *+ça*

zaman, mekân v. b. kelimelerde sık sık rastlayabildiğimiz bir canlılık arzeder *āmisidin*: *d ā n i ş m e n d i ġ a ç a hiç ḳaysı türk tili bile tekellüm ḳıla almaslar* (*Muhak.* s. 74). Tarançı lehçesinde *+ġaça* v.b. şekiller alan ekin durumu çağatay ve özbekçedeki gibidir. Bu lehçelerde yön gösterme nüansının farklı anlam tasavvurları halinde yerleşmesi ile, ek zaman gösteren kelimelerde aşağıdaki anlamları verir:

a) Bir zamana kadar: *k e ş k e ç e, on beş k ü n g e ç e* (*Ost. Wahrs.* 182-26);

b) Müddetle, zaman zarfında: *biri biridin yêtê y ı l ġ ı ç ê ayrılıp* (*Mater. III*, 64-2),

c) -den önce: *yigirmi k ü ñ g e ç e erge tegmeydû* (*Volksk.* 14-18, 191) v. b.

+ça eki Türkiye türkçesi, Azerî ve Türkmen yazı dillerinde bu vazifesi ile artık yaşamıyor. Fakat, eke yer yer bazı Anadolu ağız-

§§ 30-40. Bu tarzda bir kalıplaşma ile meydana gelmiş olan kelimelerden biri, tarihî ve yaşayan bütün doğu türkçesi lehçelerinde, kıpçak grupunda ve küçük bir ses değişmesi ile eski Anadolu türkçesinde rastlanan *barça*'dır. barça sıfat olarak kullanılışlarında 'bütün, her' anlamlarında belirsiz miktar sıfatı olur: *barça tınlıġ yalnġuḳ* (*TT. V.* A, 23), *barşa mırat basına cetti* (*Prob. III*, 119-aş. 6). Abakan lehçelerinde vasıta hali eki ile genişletilmiş olarak *parçan* şekli vardır (*Prob. II*, 18-595). *barça* kelimesi eski Anadolu metinlerinde *varca* şekline girmiştir: *sulṭan dahi varca leşkerin cem' idüp...* (*TTS. II*, K-Z, Ta. Sel.).

barça kelimesi iyelik ve çekim ekleri alarak bir isim gibi kullanılır. Bu takdirde 'hepsi' anlamını veren belirsizlik zamiri yerindedir: *...barçası żā'if turur* (Münyet. 76b-3, 4); *barçamız* 'hepimiz' (*KW.* 51), *ḳamuġ barçalarḳa* (KB. 4-8); *barça-mĭnen* (*Prob. V.* 10-128) v. b.

barça kelimesi lehçe ve metinlerde çok defa da 'tamamen, büsbütün, her' anlamlarında miktar zarfı yerindedir: *amtı anı barça ökünür-biz* (*TTIV*, 6-41); *ulus parçan çīldı* (*Prob. II*, 5-140, 141) v.b.

Türkiye türkçesindeki ve Anadolu ağızlarındaki *olanca* 'bütün, hepsi' kelimesi de *barça*'ya muadil bir teşekküldür: *olanca milletler, olancasını verdi.* v. b.

Türkiye türkçesindeki *olduḳça, gittikçe* şekilleri de bugün zarf-fiil özelliklerini ve *ol–, git–* fiilleri ile olan anlam bağlarını kaybetmiş kelimelerdir. *olduḳça* 'epey, epeyce, anlamlarında bir miktar zarfıdır: *olduḳça zor* v. b. *gittikçe* de 'yavaş yavaş' anlamında bir zaman zarfı haline gelmiştir: *çocuğun hastalığı gittikçe artıyordu.* Bu kelimenin eski Anadolu türkçesindeki mukabili olan *vardığınca* şekli de bazı metinlerde kalıplaşmış bir manzara gösteriyor: *vardığınca ġālip oldu aşḳ aña* (*TTS.* I, 756, Yus. Zel).

Türkiye türkçesindeki *āilece, āilecek, köycek, sınıfcaḳ* gibi topluluk gösteren kelimeler de kalıplaşmaya uğramışlardır.

Karahanlı, Harzem, Çağatay, eski Anadolu türkçeleri ile âzerice ve çuvaşça'da, bol, diğerlerinde daha seyrek olmak üzere iyelik ve izafî eşitlik vazifesi gören *+ça* ekleri almış, *ön, art, yan, dal, kiyin, kidin, soñ* v. b. isme muzaf edatlar halinde kullanılan mekân kelimeleri, aldıkları bu ekler ile kaynaşarak belirli kavramları ifade etmek üzere *öñince, ileyince* (*iley ;* ön, yan, karşı) *dalınca, bilesince, arḫasınca* v. b. zarfları meydana getirmiştir: *kāfir öñince yüritdüñ mi* (*DK.*

50-23); *pistin kestipisçe pir kiji ert parġan* 'arkamızdan bir kişi geçiyor' (*Dırenkova*, § 25) v. b.

+*ça* eki *yol*, *yazı*, *sokak* v.b. yer gösteren kelimeler ile de kalıplaşmış yer zarfları meydana getirmiştir: *osbu düzgün düzdiler yolça*

türkçesi metinlerinde *+layın* eki ile genişletilir; 'böyle, bu kadar' anlamlarında sıfat yapar: *buncalayın ġazālar*, uyg. *munçulayu* v. b. Eski Anadolu türkçesinde *şuncalayın* sıfat ve zarfı da vardır: *şuncalayın oġlını ḳurban ider* (*Taberî V*, 53b-4). Kırgızcada *+lıḳ* eki almış *munçalıḳ* yine 'bu kadar, bu kadar çok' anlamlarındadır.

bunca, *munça* sıfatları *uş* işâret zamiri ile birleşerek bazı lehçelerde *uşbunca*, *uşmunça* 'bu kadar, böyle, böylece' mânâlarında sıfat

'aslâ, artık' *kürünmedi* (*KW*. 37) v. b. Anadolu ağızl. *oğlan sēñ ġazancıñ anca pullu parası* (*Balıkesir Halkiyatı*, 81.

Bâzı Anadolu ağızlarında anca ve *ancak* kelimeleri 'henüz, şimdi, şu anda' veya' ansızın, birden- bire' anlamlarına gelen bir zaman ve tarz zarfı olarak kullanılıyor.

ança, iyelik, çokluk ve başka isim çekimi ekleri alarak bir isim gibi kullanılır. Alt. *onçozı*, *onçozın*, *onçosına*, Anad. ağızl. *oncasına* v. b. *oncasına* şekli Anadolu'nun Gaziantep ağzında 'o husûsa gelince' anlamı ile veriliyor: *oncasına bilgili bir adamdır*. Harzem türkçesi mahsullerinden *Anonim Tefsir*'de *ancası*, *bar* edatı ile birlikte 'fakat' a muadil bir bağlama edatıdır: *aytdılar mü'minler*: "*belī ancası bar, sizler fitneye kelmiştiñiz*" (*Anon*. 74b-5) v. b.

Altaycada ilgi halli *anınca* 'bu sırada, bu esnada' anlamı ile bir zaman zarfıdır. Trkm. *onınça* 'ondan sonra; bu sırada', uyg. +*ta* bulunma hâli ile *ançata* 'ondan sonra, bunun üzerine' anlamında zarftır. Ayrıca *ançata kin*, *ançata timin* (*TT I*, 86), hemen, derhal, o anda' şekilleri vardır. *Rabguzî*'de *ançada* 'o sırada, o zaman' şekli görülür. *Anonim Tefsir*'de *ançada*, *kim* bağlama edatı ile 'vaktâki' anlamında zaman zarfıdır: *ançada kim aydımız*: *ferişlelerge yükünüñler* (5-48). Baraba *ancada* 'bu sırada, bir az sonra, bir müddet sonra' anlamlarındadır: *ancada bay ḳıçḳırdı* (*Prob. IV*, 256-15) v. b.

*ança l*ehçelerde türlü teşkil ekleri ile de genişletiliyor: uyg. *ançа+ḳıa*, *ança+ḳına*, *ançma* 'o kadar, yine o kadar, bir o kadar' baraba *anca+ma* 'bir çok kır. *ança+lıḳ* 'o kadar, o derece', *ançeyin* 'şöyle, böyle', uyg. *ançulayu* 'bu suretle, öyle, öylece', *ançulayu yme*, *ançulayu .. kltı* 'öyle... nasıl', *ançağınca* 'bu esnada, bu arada' v. b.

§ 58. Tarançı lehçesinde *ol* zamirinin verme hali olan *añа*'ya +*ġıça* eki getirilerek yapılmış *añağıça* 'o sırada, o esnada' anlamında kalıplaşmış zaman zarfıdır. Bu şekil ilkin 'ona kadar, oraya kadar' sınırlama vazifesi ile kullanılmış olmalıdır. Krş. kaz. *añġınça*, kır. *añġıça* 'ona kadar, o zamana kadar', Çora batır *oğaça* 'o zaman, o sırada', trkm. *onyānça* <*onġança* 'o sırada'; bazı Anadolu ağızlarında *o zamanaca* 'o sırada, hemen o zaman' (*Sıv.-Tok*. 80-7, 86-16 v. b.).

§§ 59-60. *ança*, *bir* belirsizlik sıfatı ile birleşerek, Karahanlı, Harzem türkçeleri ile Codex Cumanicus'ta ve karayımcada *bir ança* 'bir miktar, bir kısım, bazı 'mürekkep belirsizlik sıfatını yapar. Bazı

eski Anadolu metinlerinde *bir ança* yanında *biñ anca* 'bin onun kadar, bin misli', *yüz biñ anca* 'yüz bin onun gibi=yüz bin misli (Yun. 73-219; TTS. I, 25 Kelile); Karayım metinlerinde *iki ança* 'iki misli' (*Kar. Texte*. 156) şekillerine rastlanıyor.

Soru Zamirlerinde Kalıplaşma

§§ 61-64. *+ça* eki soru zamirleri ile de birleşir. Ekin bu zamirler ile birleşmesinden meydana gelen şekiller, ya isimlere ait nitelik ve nicelikleri soru yolu ile tayin eden soru sıfatlarıdır. Yahut da belirsiz sıfatlardır. Bunlar zarf olarak da kullanılır.

ne soru zamirinin *+ça* eki ile kalıplaşmasından meydana gelen *neçe* bünyesindeki soru nüansını kaybederek 'ne kadar, nice, hepsi, bütün' anlamları ile *munça*,. *ança* v. b. -ne muadil belirsizlik sıfatı olmuştur. Bu sıfatın kullanılışı Uygur, Karahanlı, Harzem Çağatay türkçelerinde boldur: *neçe tsui ayıġ ḳılınçımız bar bar erser* (TT IV, 14-26), *neçe yir*, *neçe 'alim* (*Atb*. 56-201) v. b. Özbek metinlerinde bu kelime *nėça/ nėçe*, kary. *nėça* 'bir az, bir kaç' anlamlarındadır. Tarançı lehçesinde 'bir kaç' belirsizlik sıfatının muadilidir. Bu lehçede vasıta hali eki ile genişletilmiş *neçen* şekli de bol kullanılır: *neçen* 'bir az' *nēni birlen* (*volksk*. 34-9). *Ettuhfetü 'z-zekiyye* ve *Kitabü "l-idrak*'ta *niçe*, *nėça* şekilleri soru sıfatı veya zarfı olarak kullanılıyor (*Kid*. sözl. s. 60, gramer, § 71). *Codex Cumanicus* 'ta *neçe* 'ne kadar' (*KW*. 169); *neçe... ança* 'ne kadar ...o kadar' mukayese zarfıdır (göst. yer) v. b.

Eski Anadolu metinlerinde *nice* belirsizlik sıfatı olarak pek boldur: *nice cāhiller* (*R. DK*. 89-20) v. b. *n i c e n i c e* 'pek çok' şeklinde tekrarlanarak da kullanılır: *bu fenā mülkinde ben nice nice hayrān olam* (*Yun*. 185-1289). *nice* Türkiye türkçesinde ve bazı ses değişmeleri ile Anadolu ağızlarında da kullanılır: *n e c e günler görmüş* (*Gaz*. II, 508); *miñ* sayı kelimesi ile *n e c e m i ñ seneler* 'binlerce sene' (*DİAT*. 136-5), 'sonra' zarfı ile 'epey sonra, haylı sonra' anlamındadır (*Gaz*. *III*, 508) v. b.

§ 65. *neçe* v. b. şekiller isimlerin nitelik ve niceliklerini soru yolu ile tayin eden kullanılışlarında ise, 'ne kadar? kaç? nasıl?' kelimelerinin anlamdaşı olan soru sıfatlarını yaparlar. Bu şekiller lehçelerde daha ziyade zarf olarak kullanılır: *yme mini n e ç ü k* (*<ne+çe+ök*)

kötürgey? (*U IV*. 83-16) veya-*n* vasıta halli *n e ç ü k i n atağalı* (*Hts*. 19-304). *bol*– ile *neçükin bolsar* 'nasıl olursa olsun, her hangi bir şekilde' (*U I*, 6-2 v. b.); kıyas yolu ile teşekkül eden *neçükleti*<*ne*+*çe*+*ök*–*le*–*t*–*i* 'neden dolayı? nasıl?' gibi. Bulunma-çıkma hâli almış *neçete* 'ne zaman, neden sonra' bir zaman zarfıdır (*U. III*, 43-619). *kin* zarfı ile birleşmiş olarak: *neçete kin* 'neden sonra, haylı sonra (*AG*. § 195, *AY*. 95, not 4); verme hali ve *tegi* edatı ile *neçeke tegi* 'ne dereceye kadar' (*AG*. § 195, *M. I*, 16-16). Fakat başka bazı uygur metinlerinde *neçeke tegi* 'ne zamana kadar, ne kadar' anlamlarında zarftır (*TME*. 13-16).

Karahanlı türkçesinde *neçe* 'niçin, neden' anlamında soru zarfıdır: *toğığlı n e ç e toğdı ölgü üçün* (KB. 138-1212); *Anonim Tefsir*'de *nice niçük*, *neçük* 'nasıl? şekilleri vardır: *yığaç yapraḳı n i ç ü k titrese anıñ kibi titreşkeyler* (124 a-10 v. b.). *Codex Cumanicus*'ta *neçik* yardımcı cümlelerde bir bağlantı edatı gibi 'nasıl ki,... gibi' kullanılmıştır: *yazuklı kişi kim tilr kenci [illegible] n e ç i k toñrı tilr*

(*KBD.* 159-4) v. b. Anadolu ağızlarında tek tük *nècesin* 'nasıl?' şekli kullanılır: *nècesin ḳoyam gidem kalasın yana yana* (*DİAT.* Kaçar, 102-aş. 2). v. b.

Âzeri lehçesinde nicelik gösteren sıfat ve zarf ile nitelik gösteren sıfat ve zarflar şeklen biribirinden ayrılmıştır. *nèce* 'nasıl?', *nèçe* 'kaç ne kadar?' (K. Foy, MSOS VI, 172) anlamlarındadır. Gagavuzcada tarz zarfı olarak *nicel*< *nice ol* vardır: *yoḳ nicel gitsinner ileri* (*Prob. X.* 66-23) v. b.

nice v. b. şekiller nâdiren o halleri ile yahut yardımcı fiil, bağlama edatı v. b. kelimeler ile birleşerek 'ne kadar, her ne kadar' anlamlarında birer tarz zarfı veya bağlama edatı olarak kullanılır: *neçe barmasa* (KB. 138-1210), *neçe bolsa* (Rabguzî), *neçe kim* (Nevaî, *Mahbubü'l-kulüb*) *her niçe* gibi. B â b ü r'de *niçük kim* 'nitekim' anlamında bağlama edatıdır (*Babn.* 4a-5). Özb. *nuçuki, nuçuk ki, nuçuk kim* 'çünkü'; muhtelif yüzyıllar Anadolu metinlerinde *nice kim* 'nasıl ki' aynı şekilde bağlama edatı vazifesi görür (*TTS. I*, 528, Şeh. Ş.) v. b.

neçe v. b. sıfatlar lehçelerde nâdiren +*lar* çokluk bildirme ve verme hali ekleri ile genişletilip isim gibi kullanılır: *niceler, nicelerin, necüksiz, necüktir* v. b.

§§ 66-68. *neçe* v. b. kelimeler Karahanlı, Harzem eski Anadolu metinleri ile, Kazan, Kırgız lehçelerinde -*ma* te'kit eki alarak da sıfat veya zarf olarak kullanılır: *niceme ḳutluġ erenler* (*Nech.* YK. 40-12); *niçeme milyon* 'milyonlarca' (Yulduzlarga Taba, 38-12); *niceme aş kiltirdi* (*Prob. IV.* 87-8) v. b.

neçe v. b. sıfatlar 'bir' belirsizlik sıfatı ile birleşerek bir-kaç, bazı, bir kısım' anlamlarını veren mürekkep belirsizlik sıfatlarını yaparlar. Bunlar Oğuz Kağan destanından itibaren Çağ., Özb., Tar., eski Anadolu, Az., Kırım, Kaz., Karayım ve Baraba türkçesi metinlerinde görülüyor: *bir neçe künlerdin soñ* (*OK.* 18-154), *bir neçen ḫaberber* (*Prob.* VI, 6-III) v. b.

§§ 69-72. *ḳança, ḳançı* ve *ḳanca* kelimeleri de, +*ça* ekindeki kalıplaşma ile meydana gelmiş şekillerdir. Bunlar lehçe ve tarihî metinlerde yine belirsizlik yahut soru sıfatı olarak kullanılırlar.

Altay, Teleut lehçelerinde *ḳança, ḳançı.*, Sagay, Koybal, Kaç, Tara, Tobol, Tümen lehçelerinde *ḳanca* 'nice, bir çok, bütün' anlamlarında belirsizlik sıfatıdır: *yerdiñ üstünde ḳanca alıptıñ artık poldı* (*Prob.* I, 84-53); *ḳançı el, yon, ulus çıġıp keldi* (ayn. esr. 39-314);

ḳanca su keskende ḳanca taġ asḳanda (*Prob. II*, 82-384) v. b. Tarançı lehçesinde vasıta hâli almış *ḳançan* 'bir çok, bütün' de vardır: *ḳançan sözlernī* (*Prob. VI*, 9-18). *ḳança* sayı kelimeleri yanında gösterilen sayıyı

delâlet etmek üzere, belirli şartları hâiz kelimelere eklenebilmekte, küçültme v. b. isim ve sıfatları teşkil etmektedir.

Küçültme teşkilleri yapan *+ça* eki türkçede daha çok sıfatlara gelir. Bununla beraber Çağ. Özb. Tar., Kır., Osm., Az., Kıpçak ve Trkm. lehçelerinde isimlerden küçültme isimleri teşkil eden *+ça* ekleri de görülüyor: özb. *ḳızça* 'küçük çocuk' (*Özb. Gr.* § 30); kır. *tanaça* 'küçük dana' (*KS.* 706); kom. *süñülçe* 'küçüksüngü' (*KW.*); osm. *yağmurça* 'geyik yavrusu' (*Wb.* III, 56) v. b. Türkçede farsçadan geçme bir küçültme *+ça*'sı da bulunduğundan, türkçedeki isimlerden küçültme isimleri teşkil eden *+ça* ekinin, farsçadan geçme *+ça* eki ile karışması ihtimali vardır. Aradaki münâsebetlerin tesbiti ise, malzemenin durumuna göre imkân dâhilinde değildir.

Küçültme isimleri yapan *+çaḳ* ekinin de kesin olarak < *+ça+oḳ*' tan çıktığının tayini şimdilik güçtür. Şüphesiz *+çak* v. b. eklerin bir kısmı < *+ça+oḳ* kaynaşmasından teşekkül etmiştir. Bazı *+çaḳ* ekleri de ses değişmesi ile *+çık* v. b. şekillere girmiştir. Bir kısım *+ça* ekleri ise *+çıḳ* v. b. eklerden gelmiş olabilir. Bu itibarla *+ça* ve *+çaḳ* ekleri ile yapılan küçültmeli teşkiller konusunda yukarıda işaret edilen noktaları da dikkatten uzaklaştırmamak gerekir.

§ 74-75. *+ça* eki sıfatlara ve sıfat olarak kullanılan başka kelimelere gelerek, kısmî bir benzerliğin ifadesi olan küçültme sıfatlarını yapar : Kökt. *azça* (*Thomsen*, *Tc.* 13), uyg. *meñiligçe* 'sevinçli, sevinçlice (*U. III*, 34 511 v. b.) trkm. *yazıḳlıca* 'günahlı, günahlıca' v. b.

Bu sıfatlar bazan aynı anlam ile bildirici ve zarf olarak da kullanılır: *daḫıca bar* 'bir az daha var' (*Wb.* III, 1615, osm.), *çalaça bişti* 'azıcık pişti' (*KİD.* 26) v. b.

Bu ek ile, tayin sıfatı olarak kullanılan bazı sayı adlarından da, küçültme sıfatları teşkil edilir: trkm. *birce* 'biricik' (*Hakverdiyof*, 34-15 *Kemine*, 65-6), *ikiçesi* 'yalnız ikisi' v. b.

+ça eki isimlerden *+lı* eki ile yapılmış sıfatlara gelerek yeniden sıfat ve zarflar teşkil eder: *türliçe* 'türlü türlü' (*Şayan Fehim*, 15-2); *ḳ a r a l u c a men ḳızuñ nesine gerek ozan* (*DK.* 37-aş. 2) v. b.

+ça eki eş anlamlı kelimelerde de aynı şekilde sıfat ve zarflar yapar: osm. *alaca bulaca*,. *aḳça*, *paḳça*, çağ. *boyça boyça* 'boy boy' (*LÇ.* 87, *PdC.* 179) v. b.

§§ 76-77. Uyg. Özb., Tar., eski Anad., Türkiye türkçesi, Az., Trkm., Kazk. Kır., Kaz. lehçe ve metinlerinde sıfatlardan ve zarflardan vurgusuz +*ça* eki ile özel anlamda zaman ve tarz zarfları yapılır: uyg. *aşnuça* 'önce', osm. *evvelce*, *önce*, *erce*, *erceden*, az. *ġabaḫca*, *dirice* 'diri, diri, (Kâb. 20 a-6), trkm. *ġısġaça hikaya edip*; tar. *yoşrukçê*, *yaşurunçe*, 'gizlice', *öñgöçö* 'ayrıca' v. b.

Lehçelerde +*ça* eki ile +*lar* çokluk eki almış zaman kelimelerinden de zarflar teşkil edilir: *günlerce*, *yüzlerce*, karaç. *cüzleça* v. b.

Eski Anadolu metinlerinde ve Türkiye türkçesinde +*ça*'lı zarflar +*çık* eki ile genişletilerek, daha kuvvetli anlamda tarz zarfları yapılır.: *yavaşcacıḳ yaḳıncacıḳ* v. b.

§§ 78-80. Türkiye türkçesinde +*ça* eki ile yapılan küçültme sıfatlarına +*na* <+*ġına* te'kit eki ile genişletilmiş olarak da rastlanır: *g ü z e l c e n e bir ḳız*, *uyuşuḳçana bir arḳadaş* gibi. +*cana* ekli kelimeler mübalağa fonksiyonunu haiz tarz zarfları olarak da kullanılır. Bu takdirde vurgu +*cana*' dan önceki hece üzerindedir: *ça'bıḳçana geldim* (*GBAA*. metin 6-1) v. b.

Bazı Orta ve doğu Anadolu ağızlarında vurgusuz +*ça* eki, +*man* mübalağa eki ile genişletilerek de te'kidi tarz zarfları yapılır: *ö l e c e m e n durir* (*DİAT*. 183-5) v. b.

+*ça* eki osmanlıcada –*ası* ile yapılan isim-fiiller yanına gelerek beddua tabirleri yapar: *kör olasıca*, *yaşı kara gelesice*. v. b. Bazan iyi dilek ifadelerinde de göze çarpıyor: *bahçeye giresice*, *gülleri deresice* v. b.

§§ 81. +*ça* ekinin millet, kavim ve halk adlarından dil bildiren isimler teşkili, yaşayan ve tarihî bütün lehçe ve metinlere şâmil bir tezahürdür *tatça*, *yerlikçe* 'yerli dil' az. *türkicen* v. b.

Kazancada +*ça* ile yapılmış dil isimlerinden +*la* ile fiiller teşkil edilir: *tatarçala*– v. b.

§ 82. Bâzı tavsif sıfatları ile renk ifade eden sıfatlarda +*ça* ekinin küçültme fonksiyonu kaybolmuştur: kaz. *tamança* 'tamam' (*Bàlint*, 26), kır. *kence* 'son, küçük' (*Wb. I*, 151), *ağça koyun* (*TTS. I*, 63) v. b.

Küçültme +*ça*'sı bazan da sevgi ifadesi için kullanılıyor:

ey cān içinde sevgülücem... gülzār yüzlücem, gülgūn yanaḳlucam v. b. (*Ahmedi Daî Divanı*, 8-139).

§§ 83-93 Küçültme ekindeki anlam zayıflaması vâkıasının daha ilerlemiş olanını +*ça* 'lı küçültme sıfatları ile teşkil edilen sıfat tamlaması halindeki isimlerde görmekteyiz. Bunları: A) Türlü yemek, kuş v. b., B) köy, dağ v. b. yer adları, C) şahıs adları teşkilleri olmak üzere üçe ayırabiliriz.

A) Kazk. *cīrenşe at* 'kızıl at' (*Prob. III*, 86-5); *sarışa-tamız* 'eylül ayı' (WB. IV, 325); *tüğlüce donbak* 'kestane' (*Evliya Çelebi*, II, 175).

B) Sıfat tamlaması halinde yer adları: *Karaca-tağ* (*Neşrî*, 61-aş.4); *Sarıca-hisar* (*Aşk. Pş.* 25-8); Anadolu ağızlarında: *Ağca-köy çuḳurca alan*, *Ḳaraca-Ahmet-Sultan* v. b.

Eski Anadolu ve Türkiye türkçelerinde +*ça*'lı küçültme sıfatları kalıplaşarak, yalnız başlarına da dağ, köy v. b. yer adları meydana getirirler: *Yeñice*, (Bursa civarı), *Batırca* (Peypazarı) v. b.

+*ça*'lı yer adları bazan +*lar* çokluk eki alır: *Ağcalar* (*Gaz. I*, 1128), *Emirceler* (Antalya) v. b.

+*lı* ile yapılmış sıfatlara gelmiş küçültme ekinden kalıplaşan yer adları da vardır: *Ḳarluca* (*Neşrî*, 243-2), *Ḳanlıca* (İstanbul'da bir semt) v. b.

Bazan da yer adı +*ça*'dan sonra nisbet sıfatları yapan +*lı* eki alır: *Ḳabacalı* (Konya-Hadımköy), *Ḳırcalı* (Balıkesir-Edremit) gibi.

Bulğurca (İzmir), *Gözce* (*İçel-Anamur*) gibi isimlerden +*ça* ile teşkil edilmiş yer adları da vardır.

C) Eski Anadolu türkçesinde *Boğazca Fatma* (*DK.* 42-7), *Ḳısırca Yenge* (ayn. esr. 28-10, 14), *Ḳutluca Ağa* (*Uruç*), *Börklüce Mustafa* v.b.

Seyrek olarak, çok kere belirli renk adlarından yapılmış olan küçültme sıfatları yalnız başlarına da şahıs adları olarak kullanılır:

'kızamığa benzer bir cilt hastalığı '(*Wb.* II, 877), kır. *ḳızılça* 'su çiçeği hastalığı' (*KS.* 471), çağ. ve eski Anadolu türkçesinde *ḳızılca* 'allık, düzgün' (*TTS.* I, 466), Wb. II, 877) v. b.

Tahsis İsimleri

§ 95. Çağ., osm., az., kır., kaz. gibi bazı lehçe ve metinlerde 'bir şey için, bir şeye mahsus' anlamlarında isimler yapılır. Çok kere, +*lıḳ* tahsis ekinin yerini tutan bu +*ça*, izafî eşitlik vazifesindeki ekin, **'göre = bir şey için, bir şeye mahsus'** anlamları ile kalıplaşıp, teşkil nüansı kazanması ile meydana gelmiştir. Bunlar türlü âlet, giyim eşyası, yiyecek, hayvan adları v. b. gösteren teşkillerdir: PdC., Wb. çağ., osm., *bilekçe*, *bilekce* 'kelepçe, fıçı çemberi', Kİd. *killikçe* 'yastık örtüsü<*kir*+*lik*+*çe*; *DD.* Muğla *artça* 'düğünden sonra iki tarafın biribirine verdikleri ziyâfet' Wb. osm. *gölce* 'su baldıranı', *DD.* Konya *gökçe* 'azrail', *Ana.* Adıyaman *satıca* 'alış veriş için kurulan pazar' v. b.

'yılan yavrusu' küçük yılan' (Wb. III, 483), sag. *kemirçek* 'kıkırdak' (*PdÇ.*, *Lç.*) v. b.

+*çak* eki lehçe ve metinlerde müşahhas küçültme isimleri yapmayarak, +*cık*, +*ġına* v. b. küçültme eklerine muadil küçültmelerde, sevgi ve acıma ifadelerinde kullanılır: uyg. *koolıçak* 'kolcuk, kolcağız' (U. III, 64-13). III kary. *balaçeh* 'çocukcağız, yavrucuk' (*Kar. Texte*, 152), tel. *tülküçek* (Wb. III) v. b.

Oğuz, türkmen v. b. bazı lehçelerde +*çak* eki genişletilmiş +*cağ* +*az* ek yığılmasını meydana getirmiştir.

§ 100. Eski Anadolu, osm. çağ., tar., kır., tel. v. b. metin ve lehçelerde vasıflandırma sıfatlarından ve sıfat olarak kullanılan kelimelerden, +*çak* eki ile yapılmış küçültme sıfatları da vardır: Bunların bir kısmında ekin küçültme vazifesi kaybolmuştur: uyg. *tegimligçek* 'lâyık' (TTIII 10-72 v. b), eski Anad., osm., trkm. *yalıncak* 'çıplak', tel. *tattīçak* 'tatlıca' (Wb. III, 909) v. b.

§ 101. +*çak* eki eski Anadolu türkçesi ile az. v. b. lehçelerde, sıfatlardan yahut zarflardan te'kit edici yeni tarz veya zaman zarfları yapar: *arkuncak* 'yavaşça, hafifçe' (*Kelîle*, 13a), *diñsüzcek* 'sessizce, yavaşçacık' (*Kelîle*, 87-22), *tañlacak* 'sabah erkenden, tan vaktinde' (SN. § 137), *temirçek* (DD. III) v. b.

§ 102. Muhtelif lehçelerde +*çak*, +*çan* ekleri ile giyim eşyası kelimelerinden 'yalnız o eşyayı hâvi olarak' veya 'o eşya üzerinde olmaksızın' anlamlarında sıfat ve zarf olarak kullanılan teşkiller yapılır: *gönlekçek* 'üzerinde yalnız gömlek olduğu halde' (*Yahya Div.* 275-8), kır. *çapançan* 'elbisesiz, yalnız gömlek ile' (Wb. III, 1918) v. b.

§ 103 *İlâve*: Alt., tel leb., şor v. b. lehçelerde +*çak* +*çan* v. b. ekler ile, a) isimlerden b) fiilden yapılan isimlerden, c) isim veya fiil grupuna da sokulabilecek kelimelerden 'bir şeye düşkünlüğü, bir alışkanlığı 'gösteren mübalâğa sıfatları yapılmıştır: kaz. *küñilçek* 'gönül açıcı' (*Bálint*, 67), kır. *oyçon* 'düşünceli' (KS. 603), kaz. *aldauçan* 'yalancı' (Wb. I, 414), çağ. *erinçek* 'tembel' (LÇ.), alt. tel. *kırışçān* 'kavgacı' (Wb. II, 745) v. b.

Bizce, +*çak*, +*çan*, +*çañ* v. b. ekler, moğulca ile ortak bir fiil yapma+*ça*'sından gelmiş olsalar bile, türkçenin kendi bünyesi içinde ilk yapı unsurları ile bağlarını kaybettirecek müstakil bir gelişme tâkip etmişlerdir. Belki de şekil benzerliğinden dolayı, fonksiyonca +*ok*

te'kit edatı, +*n* vasıta hali eki ile genişletilmiş olan ve türkçe +*ça*'dan gelen +*çak*, +*çañ* v. b. ekler ile karışmışlardır.

§§ 105. Uyg., Çağ., Osm., Trkm., Kır., Karaç., Kaz., Leb., Şor, Alt., Tel., Kumd. lehçeleri ile Kitabü'l-idrâk gibi bâzı eserlerde isimlerden +*çak* eki ile yapılmış tahsis isimlerine rastlanır. Bunlar da +*ça* eki ile yapılanlar gibi âlet, giyim, süs eşyası v. b. kelimelerdir: *Ana.* II, Urfa *demirçek* 'parmaklık' karaç. *boyunçak* 'gerdanlık, kolye' (*Karatschw.* 123), Muhtelif Anadolu ağızlarında *elcek* 'eldiven, çıkrığı çeviren kol v. b., karaç. *bağımçak* 'hekim' (*Karatschw.* 90) v. b.

* * *

1. Şimdiye kadar yapılan açıklamaların gösterdiği üzre, hal eki olan +*ça* tarihî metinlerde ve şivelerde eşitlik, mukayese ve sınırlama gösterme gibi, bir kaç vazifeyi üzerinde toplamış bulunuyor. Bunlar arasında eşitlik vazifesi, eki vasıflandıran başlıca özellik olarak kendini gösteriyor. +*ça* ekinin isimler ve isim hükmünde olan isim-fiiller yanında eşitlik vazifesi ile kullanılması, eski metinlerde yaşayan lehçelere nazaran, umumiyetle daha işlektir. Fakat, yerlerinde gösterildiği gibi, türlü eşitlik vazifeleri bahis konusu edildiğinde, bu hüküm az çok değişir. +*ça* ekinin zamirlerde eşitlik ve benzerlik münasebeti kurma işi, gerek tarihî metinlerde, gerek lehçelerde, yalnız şahıs ve işaret zamirlerine mahsus olmak üzere pek nâdir örnekler veriyor (§§ 15-21). Bu ek zamirler yanında, umumiyetle en eski metinlerden itibaren anlam değişmesine uğrayarak, kalıplaşma temâyülü göstermektedir.

Ekin çekim vazifeleri ile kullanılışı türk dilinde daimilik vasfı göstermez. Her hangi bir ek bâzan bir çok vazife alabildiği gibi, aynı vazife bir çok ekler tarafından da görülebilir. Bu durum +*ça* eki için de bahis konusudur. Bu ekin ifade ettiği anlam, aynı anlamın ifadesi için kullanılan diğer ek ve edatlar ile de ifade edilebilir. Bunları eski metinlerin tarihî seyrine göre sıralamak mümkün olduğu gibi, ayrı zümrelerce bunlardan herhangi birinin tercihi veya üslûp mülâhazaları ile hudutlandırılması mümkündür. Meselâ, eski metinlerde +*ça* eki yanında, vasıfta eşitlik göstermek üzere, *teg* çekim edatının da yer aldığı bilinmektedir. Karahanlı ve Harzem sahası metinlerinden itibaren de, eşitlik, mukayese ve sınırlama vazifeleri için, türlü ek, çekim edatı ve ifade şekilleri kullanılmağa başlamıştır. Hele lehçelerde +*ça*'ya muvazî veya onun bazı vazifelerinin yerini almış

olarak *kibi (gibi)*, *+day (+dey, +dī, +dī* v. b.), *tüslü*, *şikilli*, *kük*, *yalı*, *yaraşa*, *oşkop*, *köre (göre)*, *boyınça* v. b. daha çeşitli, ek, çekim edatları veya tabirlerin hâkim olduğu görülüyor. İzafî eşitlik vazifesi gören *+ça* eki eski metinlerde, *+de* bulunma, *+ge* verme, *+den* çıkma halleri ile, *üzerine*, *–den sonra*, *ile* v. b. çekim ek ve edatlarının vazifelerini içine alan kullanılışlar gösterdiği halde (§ 19), daha muahhar metinlerde bunlar başka şekiller ile ifade edilmeğe başlanmıştır. Bunun gibi, vasıfta eşitlik vazifesi gören *+ça* eki Türkiye türkçesinde yalnız bir hareket tarzı bildiren mücerret ifadelerde kalmıştır (§ 4, *insanca davranış* v. b.). Müşahhas münasebetler için *gibi* edatı yerleşmiştir.

2) *+ça* hal eki, bazı kullanılışlarında zayıflamış ve aynı vazifeyi gören başka bir ek veya edat ile birleşmiştir: uyg. *bulıtçulayu*, çağ. *yüzçe çağlıḳ*, kaç. *ḳuluncılī* (§ 28) gibi. Bu gibi ek yığılmalarının bazısında, meselâ zaman zarfı olarak kullanılan *kelgençe* (gelinceye kadar) kelimesi var iken, *kelgençeke tegi* gibi bir ikinci şeklin meydana gelmesinde, ilk şeklin başka bir anlam ile inkişaf etmiş olmasının da (*kelgençe*= gelince, geldikten sonra v. b.) te'siri olabilir.

3) *+ça* ekindeki ilk vazifenin mukayese mi yoksa eşitlik mi olduğu mes'elesinin tesbiti, Altay dilleri çerçevesindeki ortak araştırmalara ve ekin menşei mes'elesinin halline bağlı ise de, türkçe metinlerde tarihî seyir bakımından, bunun ilk merhalesini eşitlik vazifesi teşkil ediyor. Eski metinlerde *+ça* ekindeki mukayesenin daima benzerlik ve uygunluk şeklinde tecellisi umumîdir. Ekin benzerlik ve eşitliğe bağlı olmayan mukayese vazifesi ile kullanılması

zamirler bakımından bir istisnâ teşkil ediyor. Kalıplaşmalarda eki vazifesi bakımından zayıflatan başlıca âmil, türlü kullanılışlardan ileri gelen anlam kaymalarıdır. Sonra, zamirlerin, bazı istisnaları olmakla beraber, umûmiyetle kelime teşkili ekleri ile genişletilmek itiyadında olmamaları da (§ 41 ve *AG.* 334), kalıplaşma âmilleri arasında gösterilebilir.

5) Üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biri de, hal eki olan +*ça* ile yapı eki olan +*ça* arasındaki ilgi mes'elesidir. Gerçekten kelimeler gibi ekler de, bazan anlamlarına ve gördükleri vazifelerin verdiği imkânlara göre, uzun devirleri içine alan kıyas ve anlam gelişmesi yolları ile bir gruptan ötekine geçebiliyor. Yerlerinde yapılan izahlar ve örnekleri, bu iki grup arasında bir bağın mevcut olduğunu çok kere açık olarak göstermektedir. Burada aydınlatılması gereken diğer bir husûs da, çekim ve yapı özellikleri gösteren +*ça* ekleri arasındaki geçişin yönü mes'elesidir. Yani +*ça* eki, ilkin bir çekim unsuru olarak mı telâkki edilmelidir, yoksa bir yapı unsuru olarak mı? Çekim eklerinden yapı eklerine geçiş tasavvur edilebileceği gibi, bunun aksi de düşünülebilir.

Her ne kadar çekim ekinden yapı ekine geçiş tarzında kesin bir iddiada bulunmak tereddütlü olursa da, ekin mevcut türk dili metinlerindeki gelişmesi ve bu gelişmedeki türlü merhalelerin tayini, çekim ekinden yapı ekine geçişi normal telâkki ettirecek bir durum arzediyor. Böyle bir geçiş yönü tâkip edilince, aradaki mantıkî anlam bağı kurulabildiği halde, aksinin tasavvurunda metinler bu imkânı vermiyor. Bu geçişin tesbitinde, türlü kalıplaşmalarda göze çarpan anlam kaymaları da ip ucu olarak kullanılabilir. Kanaatımızca, teşkiller yapan +*ça* eki de, çekim eki halindeki *ça*'nın yalnız münferit kelimelerde değil, belirli şartları taşıyan her kelimeye gelebilecek tarzda kalıplaşması yolu ile meydana gelmiştir. Bu geçişlerin yönü de:

1) Vasıfta eşitlik>küçültme eki +*ça*,

2) İzafî eşitlik>tahsis isimleri yapan +*ça* eki,

3) Sınırlama vazifesi>zarf-fiiller teşkil eden +*ça* eki, olarak tesbit edilebilir. Bir de, mahiyet farkı gösteren bu ekler arasındaki geçişler zaman bakımından değil, gördükleri vazifeler bakımından biribirlerinin sebep ve neticesidirler.

Ancak, §§ 73 ve 103'te izah edilmeğe çalışıldığı gibi, teşkiller yapan +*ça* eki konusunda bir kaç benzer ekin zamanla karışmış olması ihtimâlini de gözden uzak tutmamak lâzımdır.

DK. Gökyay, O. Ş., *Dede Korkut*, Istanbul, Çağaloğlu Arkadaş basım., 1938.

Dırenkova. Dırenkova, N. P., *Grammatika Şorskogo Yazıka*, Moskva–Leningrad, 1941.

DİAT. Caferoğlu, A., *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, 1942, TDK. yayımı.

Gaz. I. Aksoy, O. A., *Gaziantep Ağzı, I* (gramer: fonetik morfoloji, sintaks: başka diller ve ağızlarla ilgiler, halk ağzından parçalar) İstanbul, TDK. 1945; *II.* (deyimler, meşhur sözler, atasözleri, dualar, beddualar); *III.* Sözlük ve kullanılmayan kelimeler, İstanbul, TDK. 1946.

GBAA. Korkmaz, Z., *Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi* (Fonetik) Ank. Üniv. DTCF. yayımı, 114. Türk Dili ve Edebiyatı Serisi, II, TTK. basım. 1956.

GD. Caferoğlu, A., Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, İstanbul, TDK. 1945.

Göroglı. Ata Govşut-Sakalli, M., *Göroglı, Türkmen Halk Eposu*, Aşgabat 1941.

Hakverdiyof. Hakverdiyof, A., *Hikâyeler*, Azerî, Neşri, Baki, 1931.

Hts. Gabain, A. von., *Briefe der uigurischen Hüen-Tsang Biographie*. SBAW. 1938.

Kâb. Mercimek Ahmed, *Kâbusnâme Tercümesi*, Ankara Maarif (Genel) Ktb. yazma nr. 303.

Karaç.–Malk. Karça, R.–Koşay. H. Z., *Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler*, Ankara, DTCF. yayını, 1954.

Karatschw. Pröhle, W., *Karatschaisches Wörterverzeichnis*, Ksz. X (1909), 83-150.

Kar. Texte. Kowalski, T., *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, W. Krakowie, 1929.

KB. Arat, R. R., *Kutadgu Bilig*, İstanbul, 1947, TDK. yayımı.

KBD. Kadı Burhaneddin, *Kadı Burhaneddin Divanı* (tıpkıbasım), İstanbul, TDK. 1944.

Kelile. Kul Mes'ud, *Kelile vü Dimme Tercemesi* (Umur b. Mehmed. b. Aydın'ın emri ile çevrilmiştir), Süleymaniye, Lâleli Ktb. TY. 1897.
2) Zajaczkowski, A., *Studja nad, jezykiem staroosmanskim, I. Kalila i Dimna*, Karakowie, 1934.

Kİd. Caferoğlu, A. (Abû Hayyan) *Kitab al-İdrak li Lisan al-Atrak* İstanbul, Evkaf mtb. 1931.

KKM. Ramstedt, G. J., *Uber die Konjugation des Khalkha-Mongolischen* MSFOu. XIX, Helsingfors, 1903.

KS. Yudahin, K. K. (çeviren: Taymas, A. B.), *Kırgız Sözlüğü, I*, Ankara, TDK. 1945; II, İstanbul, TDK. 1948.

KW. Grönbech, K., *Komanisches Wörterbuch*, türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhagen, Einar Munksgaard, 1942.

LÇ. Buharî, Ş. Süleyman, *Lûgat-ı Çağatay* ve *Türki-i Osmanî*, İstanbul, Mihran mtb. 1298.

M. Le Coq, A. von, *Türkische Manichaica aus Chotscho, I, II, III.*

Mahbub. Nevâi, Ali Şir, *Mahbûbü'l-Kulüb*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289.

Mater. Jarring, G., *Materials to the Knowledge of Eastern Türki*, I-IV, Lunds, Universitets Arskrift, Lund, 1946-51.

Muhak. Nevâi, Ali Şir, *Muhakemetü'l-Lügateyn*, Veled Çelebi neşri, İstanbul, 1315.

Münyet. *Münyetü 'l-guzāt*, Topkapı Sarayı, Ahmed-i Salis Kitapları, br. 3468.

Nehc. Mehmed b. Husrev al-Harezmî, *Fazailü 'l-mu' cizat Nehcü'l-ferâdis*, İstanbul, Süleymâniye, Yeni Câmi Ktb. TY. nr. 879.

Neşrî. Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümā, Neşrî Tarihi*. Yayımlayanlar: Unat, F. R. Köymen, M. A. Ankara, TTK. 1939.

OK. Bang, W. -Arat, G. R. R. (Rahmeti), *Oğuz Kağan destanı*, İstanbul, 1946.

Ost. Wahrs. Arat, R. R. (Rachmati), *Ein Osttürkisches Wahrsagebuch*,, Le Muséon XLII, S. 177-191.

Özb. Gr. Gabain, A. von, *Özbekische Grammatik*, Leipzig -Wien, Otto Harrassowitz, 1945.

PdC. Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris, 1870.

Pfahl. Müller, F. W. K., *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden*, ABAW. Berlin, 1915.

Prob. Radloff, W., *Proben der Volkslitteratur der nörd-*

Tünle. Lâtif Mustafa (Şulkin.), *Tünle*, Kazan, 1910.

U. Müller, F. W. K., *Uigurica, I-IV*, SBAW. 1908-1931.

Uruç. Babinger, F., *Die Frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, Hannover 1925.

Uzb. Jarring, G., *Uzbek Texts from Afghan Turkestan*, Lunds Universitets Arskrift, Lund-Leipzig, 1935.

Volksk. Menges, K., *Volkskundliche Texte aus Ost-Türkistan*, Berlin, SBAW. 1933.

Wb. Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialekte, I-IV*, St. Petersburg, 1893-1911.